

Михаило Смиљанић

Етнографски институт САНУ

mihailo.smiljanic@ei.sanu.ac.rs

Издаваштво монографских публикација Српске православне цркве у периоду од 1990. до 1995. године* – теме и поруке –

У раду је представљена анализа издаваштва монографских публикација под окриљем Српске православне цркве у периоду 1990–1995. Фокус истраживања била је тематика тадашњих издања, са циљем да се утврди да ли је постојала нека стратегија црквеног издаваштва, може ли се установити каквим је намерама и потребама то издаваштво било вођено, као и да ли се на основу тих издања могу потврдити критике које су изношене на рачун Српске православне цркве – да је имала активну улогу у нарастању националних нетрпељивости на просторима бивше СФРЈ.

Кључне речи:

Српска
православна
црква,
издаваштво,
монографска
издања, мисија,
национализам

Увод

Друштвено-политичка ситуација у СФРЈ у другој половини 80-их година прошлог века као једну од последица имала је пораст интересовања за религију. И код српског становништва долази до обнављања интересовања за православну веру, што, између осталог, доводи до ревитализације друштвене улоге Српске православне цркве. Она се због тога суочава са многоструким изазовима, који су најчешће повезани са њеним одређењем као важне, а у неким историјским периодима – и кључне националне установе. Нова ситуација је била посебно комплексна захваљујући чињеници да се Српска православна

* Текст је резултат рада на пројекту бр. 177028, *Стратегије идентитета: савремена култура и религиозност*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

црква (у даљем тексту СПЦ) сада нашла пред супротстављеним интересима сукобљених политичких елита у бившим југословенским републикама, у којима је покушавала да профилише и позиционира своје интересе, тј. интересе српског народа онако како их је сама разумевала и дефинисала.

Део интелектуалне јавности и медија, како у Србији и републикама бивше СФРЈ, тако и у међународним круговима, оштро је оптуживао СПЦ да је имала значајну улогу у нарастајућем национализму, који је кулминирао грађанским ратом 90-их година. Несрпске политичке елите биле су (пасивно или активно, у сваком случају отворено) против СПЦ-а и (сваког) њеног утицаја. Српске елите биле су подељене на оне које су се ослањале на наслеђе комунизма, неке грађанске оријентације, а неке не – али које су биле против присуства СПЦ у јавном простору, и оне националистичке, а које су углавном тежиле да инструментализују утицај СПЦ-а. Циљ нам је да у овом раду проверимо заснованост тих оптужби, и то на примеру једног јасно дефинисаног сегмента делатности цркве – на њеном издаваштву, и то у периоду од 1990 до 1995. године. Сматрамо да је овај период посебно важан, јер се управо током њега дешавају интензивна ревитализација улоге Цркве у друштвеном животу, као и интензивна оспоравања садржаја и циља њене мисионарске улоге.

Српска православна црква, која је после Другог светског рата била оштро потиснута на маргине јавности, борила се, између осталог, и писаном речју да (ре)афирмише своју улогу у животу верника и друштва. При томе се суочила и са чињеницом да многи њени номинални верници немају никаквог верског образовања, да су неинформисани о религијским питањима и да је потребно започети поновну катихизацију, односно – неку врсту „унутрашње мисије“ међу сопственим верницима.

Методолошки приступ

Свако издаваштво, као сложен интелектуални и техничко-технолошки поступак, који обично укључује већи број људи и процесе процене и доношења одлука о најцелисходнијим потезима, омогућава до извесне мере читање тежњи и тумачење намера издавача – како кроз уређивачку политику тако и кроз тираж, или кроз труд уложен у израду и опремање издања. Издаваштво је метод за релативно трајно и транспарентно обликовање и пласман информација и идеја, и самим тим представља значајан извор за проучавање идентитетских стратегија и аксиологија које издавачи следе.

Да би се издаваштво под окриљем СПЦ-а у задатом периоду правилније оценило, неопходно га је (барем у крупним цртама) упоредити са издаваштвом у периоду који му је претходио (1945–1990). Фокусирање на тај несразмерно дугачак период има за циљ да укаже на поступно „убрзање“ издавачке делатности са којим је СПЦ ушла у дефинисани период. Након дефинисаног периода, до краја 90-их година ситуација перманентне друштвене кризе није се знатније мењала, тако да и у издаваштву СПЦ-а није било значајнијих промена. Зато је као

контролни узет период 2000–2005. године, који се од дефинисаног (због смене власти) разликује по промени друштвено-политичке ситуације у Србији и СРЈ, односа у региону и међународног положаја СРЈ, као и по увођењу верске наставе у школски систем Србије, што је све утицало на промену друштвене климе у којој делују црквени издавачи. У овом периоду постају видљивије и технолошке промене у процесу издавања, што се одражава на додатну либерализацију издаваштва.

Рад ће се бавити искључиво издавачком делатношћу црквених структура и правних лица у власништву Цркве, дакле – не издавачким подухватима појединаца¹, нити издавачких предузећа у друштвеном власништву. У дефинисаном периоду тек почињу да се појављују приватни издавачи, чије издавачке политике зависе од личних ставова власника. Због тога они не могу бити обухваћени целином чије су основне одлике дефинисане тако да истакну издавачку политику Цркве као институције.

Резултати истраживања

Укупно издаваштво Цркве може се поделити у три категорије: оно што се условно може назвати „црквеном штампом“ – информативни часописи, часописи за децу и сл., затим научна и стручна периодика, и монографске публикације. Сваки од тих сегмената издаваштва заслужује посебну анализу. Међутим, због ограниченог простора ћемо се у овом раду усредсредити на монографске публикације, уз кратак осврт на прве две категорије. Очекивано је да је научна периодика, као и у свакој области, имала најмању публику, а да су просечни читаоци далеко пријемчивији за часописе и књиге него за стручне текстове. Како је у питању анализа публикација у дужем временском периоду, који је претходио појави интернета (који је у Србији уведен 1996. године) и електронских формата, у раду нису узета у обзир електронска издања, интернет странице, видео и аудио фајлови итд.

Часописи

У послератном периоду, па и периоду обухваћеном овом анализом, часописе је издавао Свети архијерејски Синод Српске православне цркве у Београду. То су били: „Православни мисионар“ од 1958, „Православље“ од 1967. и „Светосавско звонце“ од 1969/1970. године. Црквени часописи су већ били предмет научне анализе.

Најдетаљнија обрада часописа дата је у раду Љиљане Баћевић (Ваћевић 1987), који је био основ за касније текстове. У том раду дата је и садржинска класификација текстова у „Православљу“, а на основу тога анализа чији је закључак да је овај часопис „функционално прилагођен верницима са јаче

1. Какав је у то време био роман „Монах Калист“ Миливоја Јовановића. Аутор је сам и издао своје дело, прво издање 1984, друго 1992. године.

развијеном религиозношћу (...) старијим и старим верницима, читаоцима средњег образовног и културног нивоа, верницима с јаким осећајем припадности црквеној организацији, и верницима за које је црква ауторитет не само за сферу религије, већ и за сферу међуљудских односа, породичног живота, морала и сл.“ (Bašević 1987: 140–142).

Текст Радмиле Радић (Radić 2002) бави се СПЦ-ом и верском штампом у време кризе и избијања грађанских ратова 1985–1995. године. Њени закључци о улози СПЦ-а у настанку и развоју кризе критички су према Цркви (Radić 2002: 95–96): „Мада је СПЦ подржавала принцип братства и јединства свих југословенских народа и народности, њен концепт историјске и посебно савремене улоге српске нације разликовао се од службеног става по овом питању. Тачка разлаза за цркву налазила се у констатацији да је религија основа националности и да су српски народ и СПЦ нераздвојни. Црква је тако градила култ о српској прошлости, да је он сваки пут када се појављивао изнова, био све славнији и већи.“ Исти став се очитује и кроз анализу црквене штампе (Radić 2002: 98): „Од 1984. године све су чешћи написи у црквеној штампи о геноциду над српским народом, косовском страдању, косовском завету, Св. Сави, Видовдану, `злочинима Арнаута` у прошлости, Јасеновцу, о стању у коме се налази српски народ у Хрватској и Босни и Херцеговини, сеобама, итд.“ У научној литератури могуће је прочитати и овакав став: „За православну цркву је веома важно да подстиче национализам јер је то важан интегративни фактор којим успева да одржи свој доминантан утицај у друштву и потребу за истицањем православног српског идентитета“ (Radulović 2012: 26). Овакви ставови су и били повод да се обрати пажња на друге аспекте црквеног издаваштва, односно – да се провери важе ли, и у којој мери, ове тврдње у случају издавања монографских публикација.

Периодика

Након Другог светског рата и периода смањеног обима активности, црквена периодика почиње да се обнавља крајем 50-их година XX века.

Године 1957. почиње поново да излази „Богословље“, часопис Богословског факултета. Пре тога часопис је излазио у периоду 1926–1940. и представљао је научно гласило Факултета, доносећи претежно чланке професора. И послератно „Богословље“ је наставило са истом делатношћу, али у знатно мањем обиму и тиражу, јер је Богословски факултет 1951. избачен са Универзитета, тако да је и „Богословље“ формално сведено на ниво интерног гласила. Међу чланцима у „Богословљу“ доминирају историјске, литургијске и филозофско-етичке теме, док се последњих година објављују и текстови из области системског богословља (Bremer 1997: 217).

Недуго затим, 1958. године, појављује се „Православна мисао“, који издаје Свештеничко удружење. Часопис је излазио у две свеске годишње, доносећи богословске радове, али и оне који су се тицали живота СПЦ-а, као и вести из других помесних цркава и текстове који су информисали читаоце о

екуменистичким кретањима у свету.

Године 1967. почињу да излазе „Теолошки погледи“, издање „Православља“ – новинско–издавачке установе Српске Патријаршије, како стоји у импресуму. И овај часопис доноси богословске чланке и преводе страних аутора који су писали о различитим богословским темама.

И поред изопштености, црквена просветна и академска заједница се трудила да у издаваштву периодике одржи свој ранији ниво. Текстови свих поменутих гласила имали су солидан научни апарат за време када су излазили, и углавном не заостају за гласилима из других научних области, оних које су имале подршку државе.

У дефинисаном временском интервалу (1990–1995) појављују се нови издавачи, на нивоу епархија, са новим периодичним публикацијама. Часопис „Свети кнез Лазар“ излази од 1992. године у Призрену у издању Епархије рашко-призренске, квартално. „Видослов“ епархије Захумско-херцеговачке излази од 1993. године, три пута годишње (Божић, Васкрс, Преображење). У првим бројевима доминирају преводи светоотачких текстова и савременог богословља, а била су праћена и актуелна ратна дешавања на подручју епархије. У новије време се уредништво часописа труди да објављује најбоље текстове из области теологије, филозофије и уметности. „Саборност“ излази од 1995. у Пожаревцу, у издању Епархије браничевске, квартално. Доноси текстове претежно из области богословља, филозофије и уметности. Године 1994–1995. изашла су два двоброја часописа „Логос“, гласила студената Богословског факултета, која су садржала тематски разноврне текстове.

Када се има у виду чињеница да су у питању гласила једне верске заједнице на домицилном језику, намењена ограниченом читалачком аудиторијуму, у послератној и рецентној периодици СПЦ-а може се уочити недостатак координације у издавању, јер сви наведени часописи објављују чланке на све богословске теме. Нема наговештаја тематског профилисања и специјализације, која би могла у знатној мери да унапреди квалитет публикованих материјала и потенцијалним читаоцима олакша избор.

Монографске публикације

Основна карактеристика црквеног издаваштва после Другог светског рата, као и у посматраном периоду, јесте мали број институционалних издавача. Монографске публикације издавала су до почетка 90-их година свега четири издавача: Патријаршија (као правно лице у издањима је наведен Свети Архијерејски Синод СПЦ), којој се 70-их година придружује манастир Ћелије код Ваљева, затим издавачка кућа Епархије шумадијске – „Каленић“ из Крагујевца (од 1979), као и „Беседа“ из Новог Сада.

Постојала је издавачка делатност и ван граница тадашње СФРЈ – Химелстир у СР Немачкој (који је од 1969. године био седиште тадашње Западноевропске епархије), али је њен утицај био углавном ограничен на дијаспору. Нека њихова

издања, попут сабраних дела владике Николаја Велимировића, морала су бити кријумчарена преко југословенске границе, јер се дешавало да буду одузета. Као што је познато, СПЦ у Америци је у овом периоду била оптерећена расколом (1963–1992), као и специфичношћу законског уређења деловања верских заједница у САД-у², што је узроковало да издавачка делатност монографских публикација у Новом свету практично није ни постојала у другој половини XX века.

У послератном периоду може се, након почетног прекида, уочити пораст продукције: у периоду 1945–1958. издато је 55 наслова, док су у периоду 1958–1978. издата 524 наслова (Протић 1978). У првом периоду, дакле, није излазило ни пет наслова годишње, док је у другом издавано више од двадесет шест, што јасно сведочи о опоравку и многоструком увећању обима издаваштва.

Тематски, објављиване публикације послератног периода спадају у области библистике (превода и тумачења Светог писма), литургије (богослужбене, хеортолошке, хагиографске књиге, молитвеници), историје и документаристике, „чисто“ богословско-филозофске, мисионарске.

Период 1990–1995

Потребно је одредити се према спомињаним примерима тврдњи које су у делу јавности изношене на рачун СПЦ-а (Radić 2002: 95–96; Radulović 2012: 26), при чему није могуће овде улазити у истинитост тих тврдњи, нити у идеолошку позадину или намере са којима су те тврдње изношене. Оно што јесте могуће, то је идентификовање публикација на које би се те оптужбе могле односити и установљивање квантитативним методама установити да ли такве публикације представљају значајан део укупне издавачке делатности под окриљем СПЦ-а.

Као што је наведено у уводу, крајем 80-их и почетком 90-их година прошлог века долази до обнављања интересовања за црквени живот и до пораста броја активни(ј)х верника, што је био додатни импулс издаваштву, тако да су нарочито у порасту публикације са богослужбеним темама и темама из области аскетике.

Од синодских издања, прво које у извесном смислу залази у поље политике јесте „Цетињска митрополија није била аутокефална“, др Љубомира Дурковић-Јакшића, публиковано 1985. године (Дурковић-Јакшић 1985). У питању је публикација која чини део полемике која се у црногорској и југословенској јавности водила око рушења Његошеве капеле на Ловћену. Књига је писана као историјско-правни приказ канонских питања јурисдикције над Црквом у Црној Гори (која формално, у складу са канонским правом, никада није била самостална). Појавила се у јеку дискусија о постојању Црногораца као посебне нације, а не дела српског народа, те је имала политичке импликације, а има их и данас, након готово тридесет година. Књига је поново штампана 1991, у тиражу

2. Према законској регулативи у САД, власник храмова и остале имовине су локални црквени одбори, а не епархије. Црквени одбори имају правну самосталност у одлучивању по свим питањима, што умногоме отежава координацију рада на нивоу епархија.

од 10.000 примерака.

Синод 1990. издаје књигу „Срби у млетачко-турским ратовима у XVII веку“, аутора Марка Јачова (Јачов 1990). Књига је историографског карактера и доноси детаље о учешћу Срба у ратовима између Отоманске империје и Венеције. С обзиром на то, текст обилује подацима о тешким страдањима којима је српски народ био изложен дуж линија тих сукоба. Ни садржај књиге ни њена реторика не следе општу реторику национализма, карактеристичну за време када је она издата, иако се тематски уклапа у тада актуелно преиспитивање прошлости.

Целокупна издавачка делатност манастира Ћелије (код Ваљева) сводила се на дела и преводе Архимандрита Јустина (Поповића) (1894–1979). Захваљујући чињеници да су му власти од 1948. године до краја живота ограничиле кретање на манастир Ћелије, где је био у кућном притвору, Јустин се био посветио писању оригиналних богословских радова и преводу страних аутора, остваривши изузетно богату продукцију, упркос сасвим ограниченим финансијским средствима. Његова „Житија светих“ представљају незаобилазан извор хагиографских информација, а од његове тротомне „Догматике“ ни до данас није на српском језику написана боља и свеобухватнија. Само за једну публикацију, „Истина о Српској православној цркви у комунистичкој Југославији“ насталу 1990. године на основу Јустинових белешки, могло би се рећи да излази из оквира богословских тема, али је за проблематику улоге СПЦ-а у националним сукобима она ирелевантна. Године 1993. изашла је и његова књига „Светосавље као философија живота“ (Поповић 1993). И пре тога је концепт светосавља³ био означен у круговима који нису наклоњени СПЦ-у као један од темељних за српску улогу у кризи на просторима СФРЈ, тако да би се и ова књижица могла прибројати „проблематичним“. Такво прибројавање је, пак, извршено по сили логике спомињаних критика, јер по своме садржају ова књига је филозофско-теолошки трактат, који се бави темељним питањима људске егзистенције у савременом свету и у вези са којима аутор нуди свој одговор (Свети Сава као узор односа човека према Богу и свету), не спомињући ниједан други народ или религију са простора бивше СФРЈ, изузев Срба и православља⁴. Од издавача није било могуће добити податке о тиражу, али се на основу њихових претходних тиража може претпоставити да је могао бити између три и пет хиљада примерака.

Швикерова књига „Хисторија унијаћења Срба у Жумберку“, у издању Каленића 1991. године, може се окарактерисати као дело које одговара оптужбама. Оваквој карактеризацији доприноси чињеница да је књига објављена под измењеним насловом (у оригиналу на немачком из 1874. стоји „Zur geschichte der Kirchlichen Union in der Croatischen Militärgränze“ – „За историју црквене уније у хрватској Војној граници“, превод М. С.). Такође, преводилац Никола

3. Српско православље са светим Савом као родоначелником и темељном одредницом уп. Bremer 1997: 218 – 221.

4. Текст књиге је у целини доступан на интернету (20. 11. 2013.): <http://www.svetosavlje.org/biblioteka/DuhovnoUzdizanje/Svetosavlje/Svetosavlje.htm>.

Живковић је написао и предговор, који би недовољно информисаног читаоца могао довести у забуну. Јохан Швикер (1839–1902) је био аустроугарски поданик из Баната, немачког порекла, који је запамтио револуцију из 1848, као и Нагодбу из 1867. године. Активно се бавио писањем и политиком и имао је својих разлога да мађарско племство прикаже у лошем светлу. Ситуација у аустријској Војној крајини била му је добродошла као студија случаја. Књига описује досељавање Срба у Жумберак у XVI веку и настојање власти да их приволе на унију током XVIII века. У питању је био политички пројекат хомогенизовања становништва, у коме се нису бирала средства. Православни Срби су се нашли у тешкој ситуацији између бечког двора, угарске властеле, Римокатоличке цркве и Турака, а изоловани од главнине свог народа, те су временом били присиљени да у већини прихвате унију. Уведена у контекст дешавања почетком 90-их, књига је могла да послужи као доказ перманентног притиска коме су Срби вековима били изложени од стране римокатолика. Тираж књиге био је 1.000 примерака. Књига је поново изашла 1995, са још једном измењеним насловом („Историја унијаћења Срба у Војној крајини“) и новим предговором истог преводиоца, у коме се он осврће на тада актуелна дешавања у Крајини. Тираж је поново био 1.000 примерака.

Издавачка кућа Епархије бачке – „Беседа“ издала је 1975. године једну публикацију. Године 1991. обновила је издавачку делатност издајући богословску литературу у ширем смислу. Издавачка кућа Епархије банатске, „Банатски весник“, издала је 1990. године књигу Јеромонаха Серафима (Роуза) – „Православље и религија будућности“. Иако књига садржи радикалније верске ставове аутора, ни у ком се смислу није бавила националним нити политичким питањима. У датом периоду, и Православни богословски факултет у Београду издао је пет наслова богословске природе.

Поред ових „официјелних“ црквених издавача треба споменути и издавачку кућу „Св. Симеон Мироточиви“ из Врњачке Бање, која је у наведеном периоду издала 16 наслова богословске и филозофске тематике. Том списку се може придружити и „Крњево“, издавачко предузеће Православне народне хришћанске заједнице и Црквене општине Крњево, који је био активан крајем 80-их година. Иако „Крњево“ није било епархијска издавачка кућа, оно је својим насловима из области аскетике и активним присуством на тржишту остварило значајан утицај на публику.

Такође, у овом периоду се као активан издавач јавља и манастир Хиландар, који је тада (прва књига излази 1991. године) издао 17 наслова са богословском тематиком.

Период 2000–2005.

Што се тиче посматраних издавача, у периоду 2000–2005. године Свети архијерејски Синод Српске православне цркве објавио је 24 публикације. Од тога су се две тичале националних проблема на Косову и Метохији: „Апел

Архијерејима, Свештенству, вернима и свима којих се то тиче“ (2000) и „Меморандум о Косову и Метохији Светог архијерејског сабора“ (2003) године, и једна је била историјске садржине: „Војна крајина: карловачки генералат“ (2000). И „Каленић“ је имао 24 издања, која су сва била богословске природе. „Беседа“ је у истом периоду имала 41 издање, такође искључиво богословског усмерења.

У периоду 2000–2005. године, који смо одредили као упоредни, уочљива је значајна либерализација верског издаваштва. Развој технологије омогућава ширење издавачке делатности не само на нивоу појединачних епархија, које покрећу бројне издавачке куће и гласила („Глас цркве“, тадашње Епархије шабачко-ваљевске, „Светигора“, Митрополије црногорско-приморске, „Истина“ Епархије далматинске итд), већ и манастира и парохијских цркава, а такође расте и број приватних издавача и издања приватних лица. У упоредном периоду је утврђена активност готово педесет издавача на простору бивше СФРЈ. Осим великог броја наслова монографских публикација на све богословске теме, намењених различитим врстама публике (од дечјих сликовница до публикованих докторских дисертација), у великом је порасту и издавање некњижне грађе, највише носача звука и слике. Такво стање имплицира диверсификацију понуде, са једне стране, и постојање – барем константне, ако не и растуће – потражње читалачке публике, са друге стране.

Закључак

Као што је речено у уводу текста, СПЦ се у време повратка народа вери, 80-их година протеклог века, била суочила са потребом „унутрашње мисије“, чији је циљ био верско образовање верника и подизање нивоа богослужбеног живота.

Уз ограду да реторика јавних наступа црквених великодостојника (која увек носи ризик изношења личних ставова и импровизације) није овде узимана у обзир, из доступног материјала, публикованог у датом периоду, не може се закључити да је активност Цркве била значајно националистичка или етнофилетска. Напротив, највећи део периодике и монографских публикација сведочи о напору да се подигне богословски, богослужбени и културни ниво религиозног живота, а кроз доношење превода светоотачке литературе, савременог богословља, историјских радова, као и радова везаних за литургијску и аскетску праксу. Из публикованих дела може се уочити намера да се православље представи као универзална вредност, да се српско православље позиционира у заједници православних народа, те да се српски народ културно-историјски повеже са другима православнима, кроз расветљавање синхронизацијских и дијахронизацијских веза српског народа и цркве са византијским наслеђем и другим народима и црквама.

У складу са потребама мисионарског рада, у издаваштву СПЦ доминирале су публикације богословског карактера, писане на катихетске, богослужбено-молитвене, аскетске, филозофске и уметничке теме. Као што је примећено на

примеру издавања серијских публикација, и на пољу издавања монографских публикација је у посматраном периоду уочљиво одсуство тематског профилисања издавача, односно координираног рада у издаваштву. Ни снабдевање библиотека није било уредно - чак ни Патријаршијска библиотека нема сва издања црквених издавача почетка 90-их година. Све то указује на чињеницу да није постојала дефинисана стратегија нити план издаваштва којег би се издавачи систематично придржавали. Самим тим, и оптужбе да је СПЦ као институција учествовала у развоју и усмеравању националних антагонизама у јавном простору – када је у питању овај сегмент њене делатности – не стоје.

У периоду који је претходио, од 1945. до 1990. године, био је видљив релативно константан пораст обима издаваштва. Међутим, у посматраном периоду је након почетног ентузијазма следило опадање динамике издавања, са 33 наслова у 1991. години на свега 8 у 1995. години, као резултат тадашње кризе.

У посматраном периоду, 1990–1995. године црквени издавачи (Синод СПЦ, „Каленић“, „Беседа“) издали су заједно 67 монографских публикација, од којих се 5 поменутих (7,5%) по својој тематици не уклапа у оквире представа о црквеној делатности уобичајених у нашој јавности, већ залази у подручја због којих је Црква била критикована. Уколико би се укупном броју наслова додали и они објављени од стране Хиландара, „Светог Симеона“ и „Банатског весника“, који су у том периоду такође били значајно заступљени у књижарама, тада збир наслова износи 118, а удео „проблематичних“ пада на 5,9%.

Ситуација постаје још јаснија уколико се са овог најрудиментарнијег квантитативног критеријума – броја наслова – пређе на анализу тиража. Укупан збир тиража свих издања издвојених наслова износио је између 17 и 19 хиљада примерака. У дефинисаном периоду је само тираж хиландарских издања износио 51.000 примерака. Збир тиража свих публикација у овом периоду није могуће установити. Према доступним подацима, који обухватају већину издања посматраних издавача, укупан тираж био је 285.000 примерака, односно - удео њихових „проблематичних“ издања био би између 5,9% и 6,7%. Уколико би се узели у обзир и недоступни тиражи, као и они хиландарски и других поменутих издавача, удео би свакако пао испод 5%. Очигледно је да „проблематичне“ публикације нису представљале значајан сегмент издавачких подухвата под окриљем СПЦ-а, односно - ни према једном индикатору оптужбе изношене на рачун СПЦ-а (када се посматрају монографске публикације) не стоје.

Од публикација чији је циљ придобијање широке јавности очекивали би се велики тиражи јефтине израде (за србијанско тржиште од преко 10.000 примерака, а за некадашње југословенско и преко 50.000) који би се могли дистрибуирати по ниској цени, или чак делити бесплатно. Тиражи књига које смо означили као оне које евентуално одговарају изношеним оптужбама износе углавном 1.000 примерака, у просеку не прелазе 3.000 примерака, и њихова цена је била релативно економска. Дакле сам тираж и начин дистрибуције проблематичних издања не указује на то да је намера издавача била да допру до широких слојева становништва са циљем њихове индоктринације.

Поново не улазећи у истинитост тврдњи изнетих на рачун СПЦ-а, показало се да оне нису утемељене. Издавачи православних публикација настојали су да представе публици духовне, културне и историјске вредности које баштини Црква, те да читаоце приволе да изблиза упознају живот са Црквом и у Цркви и опделе се за такав живот.

Литература

- Баћевић, Лјилјана. 1987. „Crkva i njena štampa.“ U: *Kultura*, br. 78/79. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka. str. 133–145.
- Bremer, Tomas. 1997. *Vera, kultura i politika*. Niš: Gradina : JUNIR.
- Дурковић-Јакшић, Љубомир. 1985. *Цетињска митрополија није била аутокефална*. Београд: Свети архијерејски Синод СПЦ.
- Јачов, Марко. 1990. *Срби у млетачко – турским ратовима у XVII веку*. Београд: Свети архијерејски Синод СПЦ.
- Поповић, Јустин. 1993. *Светосавље као философија живота*. Ваљево: Манастир Телије.
- Протић, Милисав. 1978. „Издавачка делатност Српске Цркве за време патријарха Германа“. У: *Патријарх српски Герман: споменица поводом двадесетогодишњице патријарашког служења 1958-1978*. Београд: Српска патријаршија. стр 173–228.
- Radić, Radmila. 2002. „Verska štampa 1985-1995. sa posebnim osvrtom na štampu SPC“. U: Bremer Thomas (ur.), *Religija, društvo i politika. Kontroverzna tumačenja i približavanja*. Bonn: Wissenschaftliche Arbeitsgruppe für weltkirchliche Aufgaben der Deutschen Bischofskonferenz. str. 93–102.
- Radulović, Lidija. 1993. *Religija ovde i sada : revitalizacija religije u Srbiji*. Beograd: Srpski genealoški centar : Odeljenje za etnologiju Filozofskog fakulteta.
- Ракић, Радомир. 1971. „Издавачка делатност цркве од 1945. до 1970.“ У: *СПЦ 1920-1970: споменица о 50-годишњици васпостављања српске патријаршије*. Београд: Свети Архијерејски Синод СПЦ. стр 291–310.
- Швикер, Јохан Хајнрих. 1995. *Историја унијаћења Срба у Војној крајини*. Нови Сад: Архив Војводине; Сремски Карловци: Каирос; Београд: Музеј СПЦ.